

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه شهید بهشتی کرمان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
بخش زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات
فارسی گرایش محض

بررسی اندیشه های کلامی در کشف المحجوب هجویری

استاد راهنما:

دکتر محمد رضا صرفی

استاد مشاور:

دکتر بهجت السادات حجازی

مؤلف:

عباس فلاح لاله زاری

تیر ماه ۱۳۹۰

این پایان نامه به عنوان یکی از شرایط درجه کارشناسی ارشد به
گروه زبان و ادبیات فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

تسلیم شده است و هیچگونه مدرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره مزبور شناخته نمی شود.

دانشجو: عباس فلاح لاله زاری

استاد راهنما: دکتر محمدرضا صرفی

استاد مشاور: دکتر بهجت السادات حجازی

داور ۱: دکتر احمد امیری خراسانی

داور ۲: دکتر عنایت الله شریف پور

نماینده تحصیلات تکمیلی دانشکده: شمس الدین نجمی

حق چاپ محفوظ و مخصوص به دانشگاه شهید باهنر کرمان است.

تقدیم به

پدر و مادر عزیزم که تمام افق های زندگی ام از فروغ نگاه آنان روشنی می گیرد

تَشکّر و قدردانی

ذات پاک خداوند را به خاکساری می ستایم از بامدادان تا آن زمان که خورشید در چشمه ی شب پنهان گردد و ستارگان نمایان شوند، تمام هوش و حواسم معطوف او و تنها کارم ستایش و نیایش اوست؛ که بار دیگر روزنه ی امیدی بر نادانسته های بی شمارم گشود.

سپاس و درود به محضر استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر محمدرضا صرفی که با راهنمایی های سودمند و عالمانه خویش همواره انگیزه ی تلاش و همّت این حقیر بوده اند؛ همچنین سپاس و درود به محضر سرکار خانم دکتر بهجت السادات حجازی که نقش زیادی در تکمیل طرح تحقیقاتی بنده داشته اند.

با سپاس از استاد گرانقدر، جناب آقای دکتر امیری خراسانی که مشوق اصلی بنده در این راه بوده اند و همچنین از اساتید بزرگوار همچون دکتر شریف پور، دکتر محسنی نیا، دکتر طالبیان و دکتر مدبری که افتخار شاگردی ایشان را در طی این چند سال داشته ام تشکر می نمایم.

چکیده

علم کلام از علومی است که تاریخی به بلندای تاریخ بشریت دارد؛ اما بعد از رحلت پیامبر اکرم (ص) رونق و گسترش فوق العاده زیادی در عرصه‌ی سرزمین‌های اسلامی پیدا کرد؛ این گسترش تا به حدی سریع پیش رفت که در همان سده‌های اول هجرت، فرقی و مذاهب گوناگون با اندیشه‌های متفاوتی پدید آمد. علم کلام از بخشی از اختلافات انسان‌ها سخن می‌گوید که منبعث از اصول ایمانی و اعتقادی است و درباره‌ی اعتقادات دینی به شیوه‌ی عقلی و نقلی بحث می‌کند و به تبیین و اثبات عقاید دینی می‌پردازد؛ از این رهگذر، کمتر اثری از علوم اسلامی و حتی (ادب فارسی) به وجود آمده که از علم کلام و اصطلاحات مهم و بحث‌انگیز آن مانند: جبر و اختیار، حدوث و قدم صفات الهی و کلام خدا و غیره تأثیر نگرفته باشد؛ بنابراین از آن جا که «کشف المحجوب هجویری» از آثار بسیار مشهور؛ اما ناشناخته‌ی ادب فارسی و به اعتباری نخستین اثر صوفیانه، عارفانه به زبان فارسی می‌باشد که با وجود شهرت جهانی، همچنان برای دوست‌داران تصوف و عرفان ناشناخته مانده است؛ به همین دلیل لازم و ضروری می‌نماید تا با بررسی کلام و اندیشه‌های کلامی در این اثر گرانبقدر نقطه‌های تاریک آن برای مشتاقان عرفان و تصوف روشن و مبرهن شود؛ از جمله مواردی که در این طرح تحقیقاتی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته به ترتیب عبارتند از: بررسی کلام و علم کلام به طور همه‌جانبه، علل به وجود آمدن علم کلام، فرقه‌گرایی و بررسی علل به وجود آمدن آن، تحلیلی بر مهمترین فرقی و مذاهب کلامی، بررسی تأثیرگذارترین اصطلاحات کلامی که تأثیر زیادی بر اذهان مردم گذاشتند، پیدا کردن نقطه‌هایی تاریک از زندگی پر فراز و نشیب هجویری، بررسی اندیشه‌های کلامی در کشف المحجوب و تحلیل و بررسی ارتباط مرموز بین حال و مقام و بعضی اصطلاحات عرفانی با جبر و اختیار.

واژگان کلیدی: کلام اسلامی، فرق اسلامی، جبر و اختیار، صفات خداوند، کسب، هجویری، کشف المحجوب، حال و مقام، عرفان.

فصل اوّل: مقدّمه

۱-۱- در آمد.....	۱
۲-۱- بیان مسئله.....	۲
۳-۱- اهداف تحقیق.....	۲
۴-۱- ضرورت انجام تحقیق.....	۲
۵-۱- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق.....	۳
۶-۱- پرسش های تحقیق.....	۳
۷-۱- فرضیه های تحقیق.....	۳

فصل دوم: تعاریف و کلیات

۱-۲- در آمد.....	۶
۲-۲- تعاریفی پیرامون علم کلام.....	۶
۲-۳- چگونگی پیدایش علم کلام در اسلام.....	۸
۴-۲- وجه تسمیه ی علم کلام.....	۹
۵-۲- انواع کلام.....	۱۰
۶-۲- تاریخچه ی علم کلام.....	۱۰
۷-۲- کلام در عصر خلفا و آغاز فرقه گرایى.....	۱۳
۸-۲- مخالفان و طرفداران علم کلام.....	۱۵
۱-۸-۲- مخالفان علم کلام.....	۱۵
۲-۸-۲- طرفداران علم کلام.....	۱۶
۹-۲- علل پیدایش و تشدید منازعات کلامی.....	۱۷

فصل سوم: تحلیلی بر مهمترین فرق کلامی در اسلام

۱-۳- در آمد.....	۱۹
۲-۳- اوّلین حوزه های کلامی.....	۱۹
۳-۳- خوارج.....	۱۹
۱-۳-۳- ازارقه.....	۲۲

- ۲۳-۲-۳-۳-.....(نجدات).....
- ۲۳-۳-۳-.....عقاید خوارج.....
- ۲۵-۴-۳-۳-.....سرانجام خوارج.....
- ۲۶-۴-۳-.....وجه تسمیه ی مرجئه.....
- ۲۷-۱-۴-۳-.....مرجئه و چگونگی تشکیل آن.....
- ۲۹-۲-۴-۳-.....مذاهب و فرق مرجئه.....
- ۲۹-۳-۴-۳-.....عقاید مرجئه.....
- ۲۹-۱-۳-۴-۳-.....گناه از نظر مرجئه.....
- ۳۰-۲-۳-۴-۳-.....مرجئه و رؤیت خداوند.....
- ۳۰-۳-۳-۴-۳-.....مرجئه و حسن و قبح اعمال.....
- ۳۰-۴-۳-۴-۳-.....عقاید مرجئه درباره ی نبوت و امامت.....
- ۳۱-۴-۴-۳-.....نظرات فرقه های مرجئه درباره ی تشبیه.....
- ۳۱-۵-۴-۳-.....اتهام مرجئگری.....
- ۳۳-۵-۳-.....معتزله.....
- ۳۳-۱-۵-۳-.....روند تشکیل و وجه تسمیه ی معتزله.....
- ۳۳-۱-۱-۵-۳-.....علل نام گذاری معتزله.....
- ۳۵-۲-۵-۳-.....تاریخ معتزله.....
- ۳۷-۳-۵-۳-.....مکاتب فکری و اصول عقاید معتزله.....
- ۳۷-۲-۳-۵-۳-.....اصول عقاید معتزله.....
- ۳۷-۱-۲-۳-۵-۳-.....بررسی اصول اعتقادی معتزله.....
- ۳۸-۱-۲-۳-۵-۳-.....معتزله و اعتقاد به توحید.....
- ۳۹-۲-۱-۲-۳-۵-۳-.....رؤیت از دیدگاه معتزله.....
- ۳۹-۳-۱-۲-۳-۵-۳-.....دلایل معتزله بر مخلوق بودن کلام الله.....
- ۳۹-۴-۱-۲-۳-۵-۳-.....معتزله و اعتقاد به جبر یا اختیار؟.....
- ۴۰-۵-۱-۲-۳-۵-۳-.....عدل از دیدگاه معتزله.....
- ۴۱-۶-۱-۲-۳-۵-۳-.....وعد و وعید از نظرگاه معتزله.....
- ۴۲-۷-۱-۲-۳-۵-۳-.....اصل منزلت بین المنزلتین و معتزله.....
- ۴۲-۸-۱-۲-۳-۵-۳-.....اعتقاد معتزله به امر به معروف و نهی از منکر.....

- ۴۳-۵-۳- نظرات منفی و مثبت برخی از نویسندگان و صاحب نظران درباره ی معتزله..... ۴۳
- ۴۳-۶-۳- اشاعره..... ۴۳
- ۴۴-۱-۶-۳- چگونگی بوجود آمدن مکتب کلامی اشاعره..... ۴۴
- ۴۵-۲-۶-۳- دلایل شرح روی گردانی اشعره از معتزله..... ۴۵
- ۴۵-۳-۶-۳- روند مکتب کلامی بعد از کناره گیری اشعری از معتزله..... ۴۵
- ۴۶-۴-۶-۳- مواضع اشعری درمقابل معتزله و اهل حدیث..... ۴۶
- ۴۶-۵-۶-۳- دوگانگی در اندیشه های اشعری..... ۴۶
- ۴۸-۶-۶-۳- اصول اعتقادی اشاعره..... ۴۸
- ۴۹-۱-۶-۶-۳- بررسی مهمترین اصول اعتقادی اشاعره..... ۴۹
- ۴۹-۱-۱-۶-۶-۳- آیا به کارگیری عقل در فهم اصول جایز است..... ۴۹
- ۵۰-۲-۱-۶-۶-۳- صفات خداوند..... ۵۰
- ۵۰-۳-۱-۶-۶-۳- رؤیت..... ۵۰
- ۵۱-۴-۱-۶-۶-۳- کلام خدا..... ۵۱
- ۵۱-۵-۱-۶-۶-۳- کسب..... ۵۱
- ۵۲-۷-۶-۳- علل و عوامل گسترش مذهب اشاعره..... ۵۲
- ۵۳-۷-۳- شیعه..... ۵۳
- ۵۳-۱-۷-۳- وجه اشتقاق شیعه و تعاریف آن..... ۵۳
- ۵۴-۲-۷-۳- روند پیدایش مذهب شیعه..... ۵۴
- ۵۵-۳-۷-۳- وضعیت شیعه در زمان خلفای راشدین..... ۵۵
- ۵۵-۴-۷-۳- فرَق شیعه..... ۵۵
- ۵۵-۱-۴-۷-۳- بررسی پیدایش و نام گذاری مهمترین فرقه های شیعه..... ۵۵
- ۵۵-۱-۱-۴-۷-۳- مذهب امامیه ی اثنی عشری..... ۵۵
- ۵۶-۵-۷-۳- کلام شیعه..... ۵۶
- ۵۷-۶-۷-۳- اصول اعتقادی شیعه..... ۵۷
- ۵۷-۱-۶-۷-۳- توحید..... ۵۷
- ۵۸-۲-۶-۷-۳- عدل..... ۵۸
- ۵۸-۱-۲-۶-۷-۳- عدل از دیدگاه شیعه..... ۵۸
- ۵۹-۱-۱-۲-۶-۷-۳- عدل و حسن و قبح عقلی..... ۵۹

- ۵۹.....تکلیف و عدل الهی.....۲-۱-۲-۶-۷-۳
- ۶۰.....لطف و عدل از دیدگاه تشیع.....۳-۱-۲-۶-۷-۳
- ۶۰.....عوض و رابطه ی آن با عدل الهی.....۴-۱-۲-۶-۷-۳
- ۶۰.....نبوت.....۳-۶-۷-۳
- ۶۰.....امامت.....۴-۶-۷-۳
- ۶۱.....لزوم شناخت امام.....۱-۴-۶-۷-۳

فصل چهارم: بررسی و تحلیل مهم ترین اصطلاحات کلامی

- ۶۳.....درآمد.....۱-۴
- ۶۳.....جبر و تفویض.....۲-۴
- ۶۵.....جبر و اختیار و رابطه ی آن با خلق افعال.....۱-۲-۴
- ۶۶.....دیدگاه فرق کلامی در باره ی خلق افعال.....۲-۲-۴
- ۶۶.....اشاعره.....۱-۲-۲-۴
- ۶۷.....دلایل اشاعره برای استناد همه ی افعال به خدا.....۱-۱-۲-۲-۴
- ۶۸.....خلق افعال از دیدگاه معتزله.....۲-۲-۲-۴
- ۶۹.....خلق افعال از نظرگاه شیعه.....۳-۲-۲-۴
- ۶۹.....خلق افعال از دیدگاه جهمیّه.....۴-۲-۲-۴
- ۷۰.....جبر و اختیار در سطح جهانی.....۳-۲-۴
- ۷۱.....جبر و اختیار از دیدگاه فیزیک جدید.....۱-۳-۲-۴
- ۷۲.....نظریه کسب.....۳-۴
- ۷۲.....تعاریف کسب.....۱-۳-۴
- ۷۲.....سیر تاریخی نظریه ی کسب.....۲-۳-۴
- ۷۴.....کسب و اشعری.....۳-۳-۴
- ۷۵.....دلایل اشعری در اثبات نظریه ی کسب.....۴-۳-۴
- ۷۶.....سرانجام نظریه ی کسب.....۵-۳-۴
- ۷۷.....صفات خداوند.....۴-۴
- ۷۷.....تقسیم بندی اول صفات.....۱-۴-۴
- ۷۸.....تقسیم بندی دوم صفات.....۲-۴-۴
- ۷۹.....صفت قدیم.....۳-۴-۴

- ۸۰-۴-۳-۱- دلایل قدیم بودن و ازلی بودن خداوند.....
- ۸۱-۴-۴-۴- رؤیت.....
- ۸۳-۴-۵- کلام الهی.....
- ۸۴-۴-۵-۱- دلایل اشعری بر قدیم بودن کلام خدا.....
- ۸۷-۴-۵-۲- دلایل متکلمان شیعه درباره ی ماهیت کلام الهی.....
- ۸۷-۴-۵-۳- موضع اهل بیت (ع) در باب خلق قرآن و کلام الله.....

فصل پنجم: نگاهی متفاوت به هجویری و اثر معروفش (کشف المحجوب)

- ۹۰-۱-۵- درآمد.....
- ۹۰-۲-۵- نام کتاب و معرفی اثر.....
- ۹۱-۳-۵- وجه تسمیه ی کشف المحجوب از زبان هجویری.....
- ۹۱-۴-۵- نام و نسب هجویری.....
- ۹۱-۵-۵- مولد و موطن هجویری.....
- ۹۲-۶-۵- مذهب هجویری.....
- ۹۳-۱-۶-۵- هجویری و علاقه به مذهب شیعه.....
- ۹۴-۷-۵- سیر و سیاحت.....
- ۹۴-۸-۵- بخش های تشکیل دهنده ی کشف المحجوب.....
- ۹۵-۹-۵- نثر و سبک نگارش کشف المحجوب.....
- ۹۶-۱۰-۵- دیباچه ی کشف المحجوب.....
- ۹۷-۱۱-۵- نقد بر هجویری.....

فصل ششم: بررسی اندیشه های کلامی در کشف المحجوب

- ۱۰۰-۱-۶- درآمد.....
- ۱۰۰-۲-۶- تفاوت اسما و صفات خداوند.....
- ۱۰۱-۱-۲-۶- راههای شناخت اسما و صفات خداوند.....
- ۱۰۲-۱-۱-۲-۶- صفات خداوند.....
- ۱۰۲-۳-۶- نظرات گروه های فرق اسلامی در مورد صفات خداوند.....
- ۱۰۳-۴-۶- صفات خداوند در کشف المحجوب.....
- ۱۰۳-۱-۴-۶- تقسیم بندی صفات در کشف المحجوب.....
- ۱۰۳-۱-۱-۴-۶- تفاوت صفات ثبوتیه و سلبيه.....

- ۱۰۴-۶-۴-۱-۲- تفاوت صفات ثبوتیه و سلبیه از دیدگاه اهل سنت در کشف المحجوب.....
- ۱۰۴-۶-۴-۱-۳- بررسی صفات ثبوتیه و سلبیه در کشف المحجوب.....
- ۱۰۴-۶-۴-۱-۳-۱- علم خداوند.....
- ۱۰۴-۶-۴-۱-۳-۱-۱- علم خداوند از دیدگاه هجویری.....
- ۱۰۴-۶-۴-۱-۳-۲- توحید.....
- ۱۰۵-۶-۴-۱-۳-۳- حدوث و قدم.....
- ۱۰۵-۶-۴-۱-۳-۳-۱- تفسیر هجویری از حدوث و قدم.....
- ۱۰۵-۶-۴-۱-۳-۴- غنی و بی نیاز بودن خداوند.....
- ۱۰۶-۶-۴-۱-۳-۵- رؤیت و مشاهده.....
- ۱۰۶-۶-۴-۱-۳-۵-۱- استدلال هجویری در باب رؤیت و مشاهده.....
- ۱۰۷-۶-۵- دلیل هجویری در مقابل مجسمه و مشبهه.....
- ۱۰۸-۶-۶- خلق افعال.....
- ۱۰۸-۶-۶-۱- استطاعت (توفیق).....
- ۱۰۹-۶-۶-۱- سخن هجویری در باب استطاعت (توفیق).....
- ۱۰۹-۶-۶-۲- نظرات سایر گروه ها و فرق در باب توفیق.....
- ۱۰۹-۶-۷- جبر و اختیار.....
- ۱۱۱-۶-۷-۱- جبر و اختیار در کشف المحجوب.....
- ۱۱۱-۶-۷-۲- کسب در کشف المحجوب.....
- ۱۱۱-۶-۷-۳- تصوّف و فعل بنده.....
- ۱۱۲-۶-۷-۴- استقبال عارفان از اعتقادات اهل سنت و اشاعره.....
- ۱۱۲-۶-۷-۴-۱- دلایل گرایش عارفان به اهل سنت و اشاعره.....
- ۱۱۳-۶-۷-۴-۱- حدّ اختیار انسان از نظر عرفا و متصوّفه در کشف المحجوب.....
- ۱۱۴-۶-۸- خلق گناه از طرف خداوند.....
- ۱۱۴-۶-۸-۱- نظر فرق و مذاهب در باب خلق گناه از طرف خداوند.....
- ۱۱۴-۶-۹- ایمان.....
- ۱۱۴-۶-۹-۱- نظرات فرق و مذاهب در باب ایمان.....
- ۱۱۵-۶-۹-۱-۱- ایمان در کشف المحجوب.....
- ۱۱۵-۶-۹-۱-۲- تعریف ایمان.....

- ۱۱۵-۹-۱-۳- نظرات فرقی و مذاهب در باب ایمان در کشف المحجوب.....
- ۱۱۵-۹-۱-۴- اعتقاد متصوفه در باب ایمان.....
- ۱۱۵-۹-۱-۵- رابطه ی ایمان با مواهب و مکاسب.....
- ۱۱۶-۶-۱۰- معتزله و اهل سنت از دیدگاه هجویری.....
- ۱۱۶-۶-۱۰-۱- اعتقادات معتزله از دیدگاه هجویری.....
- ۱۱۶-۶-۱۰-۲- اهل سنت در کشف المحجوب.....
- ۱۱۶-۶-۱۰-۲-۱- استنباط هجویری در مقابله با اهل سنت.....
- ۱۱۷-۶-۱۱- تعریف اشاعره از معجزه و کرامات.....
- ۱۱۷-۶-۱۲- توبه.....
- ۱۱۷-۶-۱۲-۱- تعریف توبه از دیدگاه هجویری.....
- ۱۱۷-۶-۱۲-۱-۱- اعتقاد اهل سنت و جماعت در باب توبه در کشف المحجوب.....
- ۱۱۸-۶-۱۳- نقش عقل در معرفت خداوند.....
- ۱۱۸-۶-۱۳-۱- اعتقاد گروه ها و مذاهب در باب استقاده از عقل در معرفت خداوند.....
- ۱۱۹-۶-۱۳-۱- عقل در کشف المحجوب.....
- ۱۱۹-۶-۱۳-۲- اعتقاد معتزله در باب عقل در معرفت خداوند.....
- ۱۱۹-۶-۱۳-۳- اهل حدیث و معرفت خداوند.....
- ۱۱۹-۶-۱۳-۳-۱- اهل حدیث و سنت.....
- ۱۲۰-۶-۱۳-۳-۱-۱- نقش ابوحنیفه در سیر تفکری هجویری.....
- ۱۲۰-۶-۱۳-۴- اهل سنت و جماعت و معرفت خدا.....
- ۱۲۱-۶-۱۳-۵- استدلالیون و معرفت خدا.....
- ۱۲۱-۶-۱۳-۵-۱- دلایل هجویری بر علیه استدلالیون در کشف المحجوب.....
- ۱۲۱-۶-۱۴- اندیشه های کلامی شیعه در کشف المحجوب.....

فصل هفتم: رابطه حال و مقام و بعضی از اصطلاحات عرفانی با جبر و اختیار در

کشف المحجوب هجویری

- ۱۲۵-۱-۱- درآمد.....
- ۱۲۵-۷-۲- تعاریف و کلیات.....
- ۱۲۵-۷-۳- مقام.....
- ۱۲۶-۷-۳-۱- مقامات.....

۱۲۷.....	حال-۴-۷
۱۲۷.....	احوال-۱-۴-۷
۱۲۸.....	تفاوت حال و مقام-۵-۷
۱۲۹.....	رابطه ی حال و مقام با جبر و اختیار در کشف المحجوب-۶-۷
۱۳۰.....	رضا و ارتباط آن با حال و مقام و جبر و اختیار-۱-۶-۷
۱۳۰.....	سکر و صحو-۲-۶-۷
۱۳۱.....	جمع و تفرقه-۳-۶-۷
۱۳۲.....	توبه-۴-۶-۷
۱۳۲.....	محبت-۵-۶-۷
۱۳۳.....	وقت-۶-۶-۷
۱۳۳.....	قبض و بسط-۷-۶-۷
۱۳۴.....	شریعت و حقیقت-۹-۶-۷

فصل هشتم: نتیجه گیری

۱۳۷.....	نتیجه گیری
۱۳۹.....	پیوست
۱۴۰.....	منابع

فصل اوّل:

مقدّمه

۱-۱- درآمد

کتاب کشف المحجوب هجویری از آثار بسیار معروف اما ناشناخته ی ادب فارسی است که در زمینه ی تصوّف اسلامی پدید آمده است؛ از این اثر بزرگ و ارزشمند به عنوان نخستین اثر صوفیانه، عارفانه به زبان فارسی نام می برند که تأثیر فوق العاده زیادی در آثار عرفانی بعد از خود داشته است و یکی از منابع و مراجع کتب عرفانی است که حتّی شاعران و عارفان بزرگی چون عطار، خواجه ی پارسا، جامی و دیگران به طور مشهود و فراوان از آن در آثار خود نقل کرده اند؛ برای نمونه عطار نیشابوری در تألیف تذکره الاولیا از آن فراوان سود جسته است؛ بنابراین با توجه به تأثیری که این اثر گرانقدر در آثار بعد از خود داشته و همچنین با توجه به محتوای این کتاب که به معرفی بزرگترین عارفان و صوفیان و مبانی عقیدتی آن ها می پردازد، به علاوه به علت محدوده ی زمانی تألیف این اثر بزرگ که در اواسط قرن پنجم (ه.ق) و در اوج مناقشات و درگیری های کلامی (به خصوص فرقه های کلامی معتزله و اشاعره می باشد؛ سعی بر این است تا در این طرح تحقیقاتی اندیشه های کلامی در این اثر گرانقدر مورد بررسی قرار گیرد و با بررسی علم کلام به این نتیجه برسیم که مؤلف در بیان عقاید کلامی خود به کدام یک از فرقه های کلامی معروف، نزدیک تر بوده و استنباط های مؤلف و سایر عرفا و متصوّفه بزرگ که در باب بعضی از اصطلاحات کلامی سخن گفته اند بیان شود. همچنین به علت نزدیکی بین دو علم کلام اسلامی و عرفان اسلامی، رابطه ی بین حال و مقام و جبر و اختیار از اصطلاحات معروف و بحث انگیز این دو علم نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۲- بیان مسأله

علم «کلام اسلامی» از علومی است که تأثیر زیادی در عقاید و اعتقادات و باورهای مردم می‌گذارد؛ چنانکه استفاده‌ی نا به جا از این علم می‌تواند تأثیر بسیار مخربی بر اذهان مردم عادی بگذارد تا حدی که سال‌ها آن‌ها را در ورطه‌ی جهالت نگه می‌دارد؛ بنابراین بررسی دقیق و منطقی این علم از اصول مواردی است که باید با بررسی علمی مورد تحلیل قرار گیرد؛ و با توجه به این که کتاب «کشف المحجوب هجویری» از آثار بزرگی است که تأثیر خاصی در منابع عرفانی و عقیدتی بعد از خود بر جا گذاشته و همیشه محل ارجاع پژوهشگران عرفانی بوده است ولی آن طور که شایسته است مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته است تا حدی که تعداد آثار و مقالات در مورد این اثر بسیار مشهور صوفیانه به تعداد انگشتان یک دست نمی‌رسد؛ بنابراین با توجه به نقش بنیادین این اثر گرانقدر در باروری اندیشه‌های عقیدتی و کلامی، سعی بر این است تا تأثیر اندیشه‌های کلامی در این اثر بزرگ مورد بررسی قرار گیرد تا نقطه‌هایی تاریکی از این کتاب برای پژوهشگران روشن شود.

۱-۳- اهداف تحقیق

با توجه به نقش بنیادین کشف المحجوب هجویری در این که از نخستین آثار صوفیانه، عارفانه به زبان فارسی می‌باشد و نقش و تأثیر آن در آثار عرفانی بعد از خود برای همگان واضح و مبرهن است؛ می‌توانیم هدف از تحقیق در این اثر را چنین بیان کنیم:

- ۱- بررسی همه‌جانبه‌ی اندیشه‌های کلامی در کشف المحجوب هجویری.
- ۲- بیان نظرات خاص عرفا و متصوفه بزرگ در زمینه‌ی کلام اسلامی.
- ۳- بیان این که مؤلف کتاب (ابوالحسن هجویری) در بیان اعتقادات خود به کلام فرقه‌ی کلامی نظر داشته است.
- ۴- تحلیل و بررسی اصطلاحات خاص کلامی در کشف المحجوب.
- ۵- رابطه‌ی بعضی اصطلاحات عرفانی (از جمله حال و مقام) با جبر و اختیار در کشف المحجوب.
- ۶- روشن کردن نقطه‌هایی تاریک و مه‌آلود از زندگی و اعتقادات ابوالحسن هجویری.
- ۷- بیان این که آیا هجویری با سایر فرق (از جمله شیعه) رابطه داشته یا نه؟

۱-۴- ضرورت انجام تحقیق:

از آنجا که در کشف المحجوب هجویری «یکی از منابع و مراجع بزرگ کتب صوفیانه، عارفانه به زبان فارسی است، که در آن علاوه بر شرح زندگی و احوال بزرگان دین به بررسی و نقد و تحلیل بعضی از اصول اعتقادی فرق و مذاهب و بیان نظرات و اعتقادات آن‌ها پرداخته شد؛ چنانکه

از اصلی ترین منابع در زمینه ی تقسیم بندی فرّق و گروه ها در باب تصوّف و عرفان می باشد و همچنین به علّت بیان نظرات خاص عرفا در باب بعضی اصطلاحات عرفانی و کلامی از اهمّیت خاصی برخوردار است؛ بنابراین به دلیل محدوده ی زمانی تألیف کتاب که در اواسط قرن پنجم (ه.ق) که اوج مناقشات کلامی بوده و همچنین به علّت تأثیر فوق العاده زیادی که علم کلام در اذهان و آثار متکلمان و اندیشمندان بر جا می گذارد؛ تحقیق در این زمینه و تحلیل و بررسی اندیشه های کلامی و عرفانی در این اثر بسیار لازم و ضروری به نظر می رسد.

۱-۵- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق:

استفاده کنندگان از نتایج تحقیق در مرحله ی اول، دانشجویان زبان و ادب فارسی و اساتید دانشگاه ها، دانشجویان الهیات و معارف اسلامی، دانشجویان زیر گروه علوم انسانی و پژوهشگران حوزه ی مطالعات عقیدتی، و همچنین تحلیل گران تاریخ اسلام و فرّق کلامی و صاحب نظران در مسایل عرفانی.

۱-۶- پرسش های تحقیق

- ۱- کلام چیست؟
- ۲- فرقه گرایی در اسلام از چه زمانی شروع شد؟
- ۳- مهمترین اصطلاحات کلامی که باعث رواج عقاید خاص در اسلام شدند چه بودند؟
- ۴- اندیشه های کلامی در کشف المحجوب چگونه و بر چه معیاری گفته شده اند؟
- ۵- مؤلف در بیان عقاید خود و سایر عرفا و متصوّفه چگونه عمل کرده؛ یعنی به کدام یک از فرّق معروف کلامی نزدیک تر بوده است؟
- ۶- آیا هجویری سنی ای متعصب بوده یا نه؟
- ۷- ارتباط اصطلاحات کلامی (حال و مقام) با اصطلاح کلامی (جبر و اختیار) در چیست؟

۱-۷- فرضیه های تحقیق

- ۱- علم کلام: علمی است که در آن از ذات و صفات و افعال خدای تعالی و حدوث و قدم و احوال ممکنات از مبدا و معاد و از جبر و تفویض و نبوت و امامت با اقامه ی ادله منطقی و فلسفی و نقلی بحث می شود.
- ۲- فرّق کلامی: از معروفترین فرقه های کلامی که نقش تأثیر گذاری در افکار و اذهان مردم زمان خود داشتند می توان از پنج فرقه معروف، مرجئه، خوارج، معتزله، اشاعره و شیعه را نام برد که هر کدام در بحث کلام، اعتقادات خود را دارند و برای دفاع از اعتقادات خود به دلایل و برهان روی می آورند.

۳- حال و مقام: از معروف ترین اصطلاحات عرفانی است که مبنای تقسیم بندی سایر اصطلاحات عرفانی می شوند، حال و مقام است؛ چنانکه بعضی از اصطلاحات عرفانی زیر گروه حال و بعضی دیگر زیر گروه مقام قرار می گیرند.

فصل دوم: تعاريف و كليّات